

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

УДК 911.3:312 (477)

Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ, Василь ДЖАМАН

ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ ЯК ЧИННИК УМОВ ПРОЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

Екологічна ситуація – це стан суспільно-природних відносин, що проявляється в якості геосистеми, яка створює середовище життя на певному етапі їх розвитку. Екологічна ситуація – це результат дії природних і антропогенних факторів у регіоні, що формує якість життя населення [3]. Тому населення як об'єкт еколого-географічних досліджень має подвійні особливості. З одного боку, населення через свою господарську діяльність змінює оточуюче природне середовище, з іншого – зазнає впливу екологічної ситуації, що сформувалася за його безпосередньої участі. Найбільше населення впливає на оточуюче середовище у межах населених пунктів – місцях виробничої та соціальної діяльності.

У “Генеральній схемі планування території України”, затвердженій Законом України від 7 лютого 2002 року № 3059-III, відзначено, що використання території України характеризується значними диспропорціями, зокрема: надзвичайно високим, економічно та екологічно необґрунтованим рівнем господарського (передусім сільськогосподарського) освоєння території; малою часткою територій природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого, історико-культурного призначення.

Санітарно-епідемічний та екологічний стан території України, рівень природно-техногенної безпеки характеризується: деформованою структурою господарського комплексу при переважанні виробництв з ресурсозатратними, екологічно небезпечними технологіями та значним зношенням основних фондів; високим рівнем забруднення навколишнього природного середовища багатьох регіонів, недостатнім розвитком екологічної інфраструктури. Внаслідок цього територія України відзначається надмірним техногенним навантаженням на довкілля, високим ступенем його забруднення та природно-техногенної небезпеки. До недоліків функціонування систем розселення належать: неузгодженість соціального, економічного, містобудівного та екологічного аспектів розвитку населених пунктів та прилеглих територій тощо [6, с.147].

Метою цього дослідження є аналіз, на основі статистичної інформації [7,9], літературних джерел [1,2,4,5,8 та ін.], картографічних матеріалів [1,2,3], територіальних відмін рівня забруднення оточуючого середовища, екологічної ситуації, що відображають якість геосистеми як середовища проживання населення.

Значна концентрація матеріального виробництва, транспорту, населення у населених пунктах здійснює на навколишнє природне середовище потужний техногенний вплив. Промислові підприємства (особливо паливної, добувної, металургійної, хімічної, машинобудівної галузей), екстенсивне сільське господарство, що тривалий період розвивалося на нераціональному природокористуванні, надмірна хімізація, застаріле обладнання та технології призвели до вкрай небезпечного стану довкілля. Екологічна криза почала проявлятися ще з середини 50-х років XX століття. Саме цей час можна умовно вважати за початок безконтрольного періоду експлуатації природи, а отже, і її забруднення. Щорічно у процес виробництва залучалося близько 1,5 млрд. т первинної сировини. Обсяг накопичених відходів від добувної, енергетичної, металургійної та деяких інших галузей промисловості становить 15 млрд. т. Набагато більше потрапило у воду і повітря. Причина цьому – відсутність природоохоронних інституцій та застарілі екологонебезпечні промислові технології [2, с.4].

Індустріальне навантаження на природне середовище зумовило викиди у 1985 р. в атмосферне повітря 12,2 млн. т шкідливих речовин стаціонарними джерелами забруднення і 6,6 млн. т пересувними засобами і тільки спад виробництва через економічну кризу зменшив у 2000 р. показники забруднення повітря до 5,9 млн. т. За 2000 р. у водні об'єкти держави скинуто 3,3 млрд. м³ забруднених зворотних вод, з них 758 млн. м³ – без будь-якого очищення [9, с.516-521].

Головними центрами локалізації екологічних протиріч між населенням і оточуючим середовищем є міста, особливо великі промислові вузли й райони. За даними багаторічних спостережень, із загального обсягу забруднень, потрапляючих в атмосферне повітря планети, до 86 % поступає у межах міст, до 13 % припадає на решту території суші й 1 % – на океанічні простори [5, с.279]. Із 45 великих міст України тільки у 4 містах концентрація шкідливих речовин в атмосфері не перевищила норму. У 21 місті України забруднення повітря вище норми у 15 разів. У цих містах мешкає понад 22 % населення країни [2, с.9].

В Україні є майже 15 тис. підприємств, які мають стаціонарні джерела забруднення атмосферного повітря [9, с.522]. Водночас очисними спорудами обладнано лише 50 % джерел викидів [2, с.9]. Понад третину всіх викидів шкідливих домішок у повітря стаціонарними джерелами забруднення припадає на теплові електростанції, які використовують органічне паливо, більше четвертої частини дають підприємства металургії та обробки металу, майже четверту частину – добувна промисловість.

Третину загального обсягу шкідливих викидів в атмосферу здійснює автотранспорт, частка якого особливо велика у містах: в Євпаторії, Ужгороді – 91 % від загальної кількості викидів, у Ялті, Полтаві, Хмельницькому – 88 %, Сімферополі, Луцьку, Івано-Франківську – 83 %, Львові – 79 %, Вінниці й Києві – 77 %, Чернівцях – 75 % тощо.

В Україні найбільша у світі розораність земель. Безконтрольне використання великої кількості пестицидів, дві третини яких мають мутагенний ефект, в умовах, коли близько 40 % усіх сільськогосподарських угідь мають надто слабку здатність до самоочищення і сприяють накопиченню отруйних речовин, призвело до забруднення ґрунтів. 2 млн. га земель захімізовані настільки, що рекультивувати їх майже неможливо; понад 18 млн. га ушкоджені ерозією. Якщо узагальнити всі зміни, то 22 % території України можна характеризувати як сильно і дуже сильно уражені і непридатні до повного використання.

Окрім хімічного забруднення атмосферного повітря, вод і ґрунтів, після аварії на Чорнобильській АЕС додався негативний вплив радіоактивного забруднення на здоров'я та умови проживання людей. Територію України розділено на кілька зон залежно від ступеня їх забрудненості радіоактивними елементами.

Розроблена карта сумарного забруднення природного середовища [2, с.19]. У якості критеріїв оцінки використані коефіцієнти гранично допустимих концентрацій (ГДК). Для оцінки загальної забрудненості території бажано мати інтегральні ГДК. Але такі показники ще не розроблені, тому автори використали розрахункові інтегративні оціночні величини. За ступенем забруднення виділені території: умовно чисті, помірно забруднені, забруднені, дуже забруднені, надзвичайно забруднені, екологічної біди, екологічної катастрофи. За територіальним принципом забруднення характеризується різною компонентною структурою. У регіоні Чорнобильської АЕС основним є радіаційне забруднення, на іншій території – хімічне. В урбанізованих регіонах Донбасу, Придніпров'я, великих міст основним забруднювачем атмосфери, водних об'єктів, ґрунтів виступає промисловість. У регіонах зрошувальної меліорації, переважаючого розвитку сільськогосподарського виробництва домінує забруднення земельних та водних ресурсів. Особливу тривогу викликають території екологічної катастрофи та екологічної біди. До районів екологічної катастрофи віднесені території, деградація яких набула незворотного характеру і проживання населення стало неможливим. Найсприятливіші для проживання, трудової діяльності та відпочинку помірно забруднені та умовно чисті території.

Рівень забруднення викликає зміну характеристик навколишнього середовища і властивостей його компонентів. При цьому ступінь змін залежить від інтенсивності та структури забруднення і від здатності природного середовища до самоочищення і стійкості до зовнішнього впливу. Це, у кінцевому підсумку, визначає екологічну ситуацію [3]. Екологічна ситуація значно погіршилася після аварії на Чорнобильській АЕС, особливо в окремих регіонах Київської, Житомирської, Рівненської, Волинської та інших областей. Зоною екологічної кризи можна вважати територію Донбасу і промислового Придніпров'я. Для цієї території характерна висока концентрація промислових підприємств, високі рівні забруднення атмосферного повітря, водних об'єктів, ґрунтів, механічного порушення земель тощо.

Головним критерієм оцінки забруднення навколишнього середовища й екологічної ситуації служить ступінь погіршення стану здоров'я населення. Особливо велику роль при цьому відіграє атмосфера. За день у середньому людина вдихає більше 9 кг повітря, випиває близько 2 л води, з'їдає більше 1 кг їжі [2, с.19]. Тому контакт зі шкідливими речовинами через повітря відбувається частіше, ніж через воду, рослини та ін. Забруднення навколишнього середовища спричиняє виникнення специфічної патології населення (табл.1).

Таблиця 1

Причини виникнення деяких видів захворювання у зв'язку із забрудненням навколишнього середовища [5, с.281]

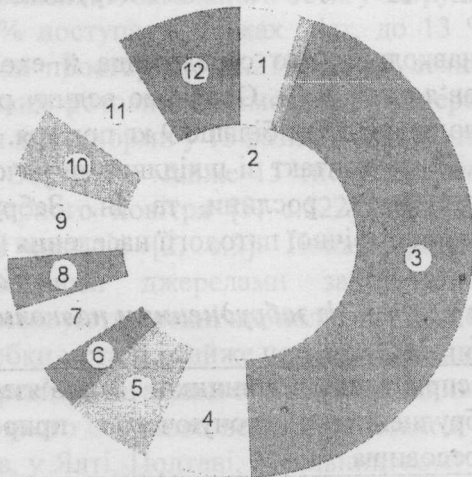
Види захворювання	Несприятливі чинники, пов'язані з забрудненням оточуючого природного середовища
Онкологічні	Іонізуючі випромінювання, наявність канцерогенних речовин у воді, повітрі, продуктах харчування
Серцево-судинні, нервової, кровотворної й ендокринної систем	Спільна дія чинників забруднення оточуючого природного середовища, радіація, шум
Хронічні органів дихання	Забруднення атмосферного повітря
Хронічні шлунково-кишкового тракту	Погана якість питної води та їжі
Кишкові інфекційні, гепатит	Наявність збудників захворювання у питній воді або їжі
Грип, гострі респіраторні	Епідемії, скупченість населення
Уроджені аномалії	Спільна дія чинників забруднення оточуючого природного середовища і радіації

Найчутливішим показником, який характеризує вплив навколишнього середовища на людину, можна вважати захворюваність населення [1, с.138-139]. Первинна захворюваність розраховується на основі вперше зареєстрованих випадків хвороби протягом року. За 2000 р. в Україні рівень захворюваності становив 68,0 % [7, с.158]. У структурі захворюваності переважають хвороби органів дихання, системи кровообігу, шкіри, органів травлення, значна частка хвороб нервової, кістково-м'язової системи тощо (рис.1). 16,0 % дітей народились з вродженими аномаліями [7, с.159]. Про $\frac{3}{4}$ дітей України можна сказати, що стан їхнього здоров'я має відхилення від норми [2, с.4].

З іншого боку, здоров'я населення визначається станом динамічної рівноваги людей з оточуючим середовищем у конкретних соціально-економічних умовах. При цьому здоров'я населення і середовище їх існування мають певні пропорції:

- при оптимальних співвідношеннях людини і навколишнього середовища її здоров'я зберігається в нормі, а середовище оцінюється і сприймається як здорове та комфортне;

- якщо співвідношення людини з навколишнім середовищем відбувається з відхиленням здоров'я від норми і виражається у формі захворювань, середовище сприймається як нездорове або дискомфортне;
- якщо ці співвідношення складаються таким чином, що відбувається суттєве порушення стану здоров'я, яке має незворотний характер, то середовище оцінюється як екстремальне. Абсолютно екстремальним є середовище, в якому життя людини стає неможливим без спеціальних систем життєзабезпечення [8].

1 – деякі інфекційні та паразитарні хвороби (4,3%); 2 – новоутворення (1,1%); 3 – хвороби органів дихання (43,7%); 4 – хвороби системи крово-обігу (7,0%), хвороби крові і кровотворних органів та окремі порушення з залученням імунного механізму (0,7%); 5 – хвороби органів травлення (4,3%), хвороби ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин (1,8%); 6 – хвороби нервової системи (2,2%), розлади психіки та поведінки (0,7%); 7 – хвороби ока (4,6%); 8 – хвороби вуха (3,4%); 9 – хвороби шкіри та підшкірної клітковини (6,0%); 10 – хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини (4,7%); 11 – травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин (7,0%); 12 – інші причини (8,5%).

Рис. 1. Захворюваність населення України за класами хвороб (у 2000 році) [7, с. 158-159]

У територіальному відношенні найбільші індекси здоров'я мають мешканці західних і південних областей України, найменші – промислового Придніпров'я та Донбасу, тобто там, де складна екологічна ситуація, індекси здоров'я понижені. Територіальний розподіл захворювання населення тісно корелює з екологічною ситуацією в Україні. Тому при розробці регіональних схем розселення одним із найважливіших завдань є екологізація розселення, тобто містобудівельні та інші заходи мають спрямовуватися на те, щоб припинити забруднення природного середовища та істотно поліпшити екологічну ситуацію в поселеннях.

Література:

1. Барановський В.А. Екологічна географія і екологічна картографія. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.
2. Барановський В., Пироженко К., Шевченко В. Медико-екологічний атлас України (випуск перший). – К.: Вид-во газети „Зелений Світ” та Інституту географії НАН України, 1995. – 32 с.
3. Барановський В.А., Руденко Л.Г., Горленко І.О., Разов В.П. Україна. Екологічна ситуація. Масштаб 1 : 2 000 000. – К.: Укргеодезкартографія, 1996.
4. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
5. Экология города / Под общ. ред. Ф.В. Стольберга. – К.: Либра, 2000. – 464 с.
6. Закон України „Про Генеральну схему планування території України”, 7 лютого 2002 року // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10. – С.146-154.
7. Населення України, 2000 рік: демографічний щорічник. – К.: Державний комітет статистики України, 2001. – 515 с.
8. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
9. Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К.: Техніка, 2001. – 598 с.

Summary:

Zhupanskiy Ya., Dzhaman V. ECOLOGICAL SITUATION AS THE FACTOR OF CONDITIONS OF RESIDING OF THE POPULATION

Is analysed territorial distinctions of a level of pollution of an environment, ecological situation, which characterize qualities of geosystem as environments of residing of the population. As the main criterion of an estimation of pollution of an environment and ecological situation is accepted a degree of deterioration of a condition of health of the population.

УДК 304,3: 303. 442. 23 + 504. 75.

Олег САДОВНИК

ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ — ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Посилення системної соціально-економічної кризи, подальше погіршення екологічної ситуації та життєвих умов веде до зростання економічного та соціального напруження, тенденцій до депопуляції населення, суспільно-політичної нестабільності, “стресовості” і конфліктності життя людей. Ось далеко неповний перелік проблем, які вимагають від науковців все більше уваги приділяти дослідженню життєдіяльності населення. Визначаючи безперечне значення цього наукового напрямку окремі українські та російські вчені зокрема, М.І. Фащевський, Н.П. Лебідь, В.Б. Артеменко, С.А. Айвазян, В.А. Копнов, М.Д. Шаригін, Ю.Г. Поросенков, В.М. Жеребін, Н.А. Єрмакова, та інші відзначають перспективність розробки та аналізу таких категорій як “якість”, “рівень” та “спосіб життя” населення, які є складними як за своєю суттю так і природою.

Метою та завданням даної праці є аналіз дефініції категорій “життєдіяльність” та “якість життя” населення, їхнього змісту та структури, а також розкриття еколого-географічного аспекту їх вивчення.

Аналіз наукової літератури показує, що вказана проблематика по сутності відзначених наукових категорій знаходиться в центрі уваги багатьох наук та наукових напрямків. Зокрема, “життєдіяльність” населення (“спосіб життя”) розглядається і як економічна, соціологічна, соціально-економічна і навіть філософська, психологічна та історична категорія.

За масштабністю приведених визначень одні автори трактували поняття життєдіяльності занадто вузько, ототожнюючи його тільки з поведінкою людей, інші, навпаки, – дуже широко, включаючи в нього не тільки поведінку і навіть не тільки життєдіяльність населення в цілому, але й також і умови життєдіяльності, прирівнюючи з суспільним ладом, способом виробництва, суспільно-економічною формацією.[9.27]

Взаємовиключні визначення давались категорії життєдіяльності населення і таким суміжним категоріям як “рівень”, “стандарт”, “якість”, “стиль”, “уклад” життя. В одних публікаціях автори вважали, що ці терміни є синонімами, в інших вкладали в них різний зміст і з різних причин відкидали частину термінів, визнаючи істинність лише деяких із них. Окрім цього, існують різні думки з приводу не тільки змісту, а й структури вказаних понять.

Ще в радянські часи з цих питань відбувались численні наукові дискусії, в ході яких були співставлені різноманітні точки зору і зроблені певні висновки. Проте це не означає, що були вироблені кінцеві та беззаперечні визначення, але був досягнутий певний рівень обґрунтування і конкретності вихідних положень. Зокрема, склалось порівняно чітке уявлення про характер, масштабність та особливості вказаних суміжних категорій. Наприклад, було виявлено недопустимість змішування життєдіяльності населення з її умовами, а разом з тим неможливість розгляду першої без врахування останніх; виявилась також неможливість обмеження категорії способу життя межами якоїсь однієї дисципліни